

מעמק חברון לעמק דותן

בעקבות יוסף ובעקבות המדרש*

הקו השני לשיטתו של י"ר הוא מדרשי-היסטורי ומוסרי. עמק חברון הוא "עצה עמוקה של הצדיק הקבור בחברון" - ברית בית הבתרים. שכם היא מקום המועד לפורענות עוד ממעשה דינה ועד להתפלגות הממלכה, ובתוכם - מכירת יוסף כחולייה בשלשלת מעידותיו של עם ישראל בהיסטוריה. עמק-דותן הוא 'נכלי דתות' שבאמצעותם ביקשו האחים להמית את יוסף². המדרש, לדעת י"ר, עוקר במודע את הפשט ואת הריאליה על מנת להכניס את המעשה לתחום ההיסטוריה והמוסר, ועלינו אפוא לראות את שני הקווים כמקבילים וכסותרים. רק כך - לדעתו - תבוא לידי ביטוי תרומתה של כל אחת מדרכים אלו, המדרשית והריאליסטית.

דעתנו על היחס שבין ריאליה לבין המדרש שונה מדעתו של י"ר מן הקצה אל הקצה! לדעתנו, התייחסו חכמי המדרש בכובד ראש לפרטים הריאליסטים של הסיפור המקראי. המעוף והדמיון העשיר שהשתמשו בהם חז"ל כדי לתאר את הסיפור המקראי לא מיעטו בחשיבות שהם ייחסו לפרטי הטבע, לגיאוגרפיה ולאורחות החיים שהשתמשו בהם להבנת המקראות. על כך באנו על הכתוב; והלא כה דברי כאש נאום ה', וכל דיבור שיצא מפי הקב"ה נחלק לשבעים לשונות³.

חלק א': עמק חברון

א. האם גר יעקב בהר או בעמק⁴

"וישלחהו מעמק חברון ויבא שכמה"⁵ (ל"ז, יד)

"והלא חברון בהר, שנאמר: 'ויעלו בנגב ויבא עד חברון'?⁶ אלא, מעצה עמוקה של אותו צדיק הקבור בחברון, לקיים מה שנאמר לאברהם בברית בין הבתרים - 'גר יהיה זרעך'⁷." (רש"י)

רש"י מבקש הוכחה לכך שחברון היתה בהר, ומוכיח זאת מעליית המרגלים. כבר הקשו עליו מפרשיו⁸ - שהרי כל הליכה לארץ ישראל נקראת עלייה - ונדחקו בתירוצייהם.

לדעתנו הישווה רש"י את הצו "עלו זה בנגב ועליתם את ההר" (במדבר י"ג, יז) לקיומו: "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במדבר י"ג, כב), והבין מכך שחברון היא ההר. כך אף מוסרים המרגלים בחזרתם: "והחתי והיבוסים והאמרי יושב בהר" (במדבר י"ג, כט), והלא החתי ישב בחברון וממנו קנה אברהם את המערה⁹. זאת ועוד: כָּלֵב,

2. עיין בכל אלו ברש"י ל"ז, יד; יז ובמדרש.

3. עיין שבת פח ע"ב ורש"י שמות ו', ט.

4. ידידי - נעם ארנון ואריה רוטנברג ה"ו - סייעו בעדי להתמצא בגיאוגרפיה של חברון, ואני מודה להם מאד על כך.

5. ר"א מזרחי וגור אריה, על אתר.

6. עיין בראשית כ"ג.

פתיחה

מסעו של יוסף מבית אביו ומעמק חברון לשכם ולדותן לראות את שלום אחיו מפגיש את הקורא עם שלושה מקומות חשובים באזור ההר, וכן עם משהו מחיי הרועים, שיירות הסוחרים וחיית השדה. הגיאוגרפיה ותמונות החיים שבעקבותיה הם לחם חוקם של שוחרי ה'ריאליה' המקראית, ובצדק עטו הללו על הסיפור בשמחה.

אך המסע היה גם ראשיתו של תהליך היסטורי חשוב - גלות מצרים, והוא אף רצוף בבעיות מוסר כבדות משקל, ובשל כך הוא מעסיק מאד את חכמי המדרש הנוהגים לבחון אירועים בעיקר משתי נקודות מבט אלו - היסטורית ומוסרית.

במאמר זה נעסוק מעט ביחס שבין שתי בחינות אלו - ה'ריאליסטית' והמדרשית - ובשאלה, האם קיימים ביניהן קשרים ונקודות מפגש או שמא הן דרכים מקבילות ללא כל נקודת מפגש.

נבהיר את דברינו. הריאליסטים נאחזים בפרטי המציאות, הקשורים בזמן ובמקום המעשה, כאמצעים מרכזיים להבנתה. מקובל לחשוב שדרכו של המדרש, דווקא בשל המעוף הרב שיש בה, מתנתקת מזמנו וממקומו של המעשה כדי לחברו בשלשלת ההיסטוריה כולה לתקופותיה השונות.

המדרש, לטענה זו, מפשיט את המעשה מפרטיו המצמצמים אותו, כדי להפכו להיגד מוסרי כללי הנכון בכל עת ובכל מקום. אם כך, הרי הדרך הריאליסטית והדרך המדרשית הן אכן דרכים מקבילות בעולמות ללא מפגש.

לאחרונה עסק בשאלה זו ישראל רוזנסון (להלן י"ר) במאמרו 'וישלחהו מעמק חברון - על פשוטה של פרשה ועל מדרשה'¹, ובניתוח מעניין עד מאד הסיק שלפנינו שני קווים מקבילים.

האחד - ריאליסטי, מדבר על עמק חברון (=ואדי אל קינה) כעל מקום מגוריו של יעקב, שמשם נשלח יוסף. הוא מדבר אף על שכם ועל דותן כעל מקומות צפוניים יותר ומשופעים במים, וממילא אף במרעה, יותר מבאיזור חברון, ובשנה שהיה בה הבור ריק בלי מים (ל"ז, כד) - כלומר, שנת בצורת - נאלצו האחים לנדוד עם צאנם צפונה לשכם ומשם הלאה לדותן. הבצורת והנדודים שבעקבותיהם, יחד עם אירועים אחרים שבפרשה, הם סיבות מורכבות מאת ה' - מסבב הסיבות, הצופה ומביט עד סוף כל הדורות - כדי להביא את בני ישראל לגלות מצרים.

* לאחינו היושבים בחברון, בשכם ובעמק דותן - בתפילה!

1. ד"ר ישראל רוזנסון, וישלחהו מעמק חברון - על פשוטה של פרשה ועל מדרשה, מים מדליו - שנתון המכללה הדתית למורים ע"ש רא"מ ליפשיץ, ירושלים תשנ"ג, עמ' 111-122 (להלן, כאמור, י"ר).

הזכוכית' של היום, בצידו הצפוני של הכביש המוביל לקרית ארבע. שכונת ממרא [נימרא] שבדרומו של האתר - משמרת את שמו¹¹. מקומות המגורים היו בדרך הטבע על ההר, ולכן המדרש לא התקשה בהבנת לשון הפסוקים אלא בשאלה המציאותית: אם אכן דר יעקב בהר - מדוע שלח את יוסף מן העמק?

ב. עמק חברון - מערת המכפלה

לשאלתנו בסוף הפרק הקודם מצאנו שלוש תשובות עיקריות.

התשובה הראשונה מבוארת במדרש שהבאנו לעיל: "שהלך להשלים עצה עמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין אותו חבר נאה (=אברהם) הקבור בחברון".

"ר רואה במדרש הפקעה גמורה של משמעות "עמק חברון", ממקום גיאוגרפי לעצה עמוקה. לדעתנו (למדתי זאת בעבר מממ"ר ר' חנן פורת ה"ו), מעולם לא התכוונו חז"ל להפקיע את משמעות עמק בדרשתם. אך בעמק (ואדי אל קינה, נחל חברון הנזכר לעיל) לא היה מצוי ביתו של יעקב. שם נמצאת מערת המכפלה. המערה לא שכנה סמוך לעיר, אלא בקצה שדהו של עפרון החתי (כ"ג, ט). השדות, כפי שכבר אמרנו, היו בעמק שהיה מלא אדמת סחף ורווי במים, ושדה עפרון וכל העץ אשר בשדה ועימם המערה - נקנו לאברהם. בביטוי "עמק חברון" ראו חכמי המדרש רמז למערת המכפלה. ייתכן שהבינו, שעד שלא שלח יעקב את יוסף לדרכו המסוכנת צפונה - הלך עם בנו להתפלל על קברו של סבא אברהם בעמק חברון ומשם שלחו. בכך ראו חז"ל במדרשם קשר ברור בין מה שראה אברהם בעת התרדמה שנפלה עליו בבירת בין הבתרים, בעת שנאמר לו "גר יהיה זרעך... ארבע מאות שנה" (ט"ו, יב-יג), לבין מה שראה בן-בנו יוסף בחלומו. שני מראות אלו עמדו לפני תחילת הגשמתם ביציאתו של יוסף ממערת המכפלה לשכם¹².

רעיון דומה לכך אומרים חז"ל על כלב בן יפונה בפרשם את הפסוק "ויעלו בנגב ויבאו עד חברון", שהיה זה כלב שהלך להשתטח על קברי אבות בשל עצת המרגלים (עיין סוטה לד ע"א ורש"י במדבר י"ג, כב).

חז"ל הבינו, ככל הנראה, שהמרגלים עלו דרך בקעת ערד בדרך העתיקה העולה דרך נגב הקיני ונגב כלב, כרמל, מעון וזיף בואכה חברון. ישנם מספר יתרונות להעדפת ההסבר שהמרגלים עלו בדרך המזרחית מבקעת ערד על פני ההסבר שהם עלו דרך המסלול המערבי (דרך המקבילה במידה רבה לכביש העולה היום

בבקשו מיהושע את חברון שהובטחה לו מפי ה', אומר: "ועתה תנה לי את ההר הזה" (יהושע י"ד, יב). רש"י הביא רק את תחילת הראיה ממעשה המרגלים, וסמך על המעיינים.

ראוי לציין שרש"י, שלא זכה לעלות לארץ ישראל, נזקק לראיות מן הפסוקים למקומה של חברון בהר. המדרש, שנכתב ברובו בידי חכמי ארץ ישראל שואל בקצרה: "והלוא אין חברון אלא בהר, וכתוב וישלחו מעמק חברון" (בראשית רבה פ"ד, י"א), ואינו נזקק להוכחה לכך. מסתבר, שחכמי המדרש הכירו את חברון וידעו שמקומה בהר. הם אף ידעו שמקומות היישוב באיזור ההר היו בראש ההרים ולא בנחלים. ראשי ההרים היו מקומות שהיה קל יותר להגן עליהם ואף סבלו פחות מזרימת מים ומבוץ, ולעומתם הנחלים והעמקים התאימו יותר לעיבוד חקלאי, גם בשל שפע המים ואדמת הסחף שזכו בהם.

עובדה זו יכולה להסביר מדוע מיאנו חז"ל ורש"י לדבוק באפשרות שיעקב גר באחד העמקים שהיו בהר ליד חברון; שהרי עצם העובדה שחברון היתה בהר אינה שוללת אפשרות של מציאותו של עמק - ואדי למרגלות ההר - עמק חברון. אף ירושלים נמצאת בהר (כפי שמזכירים פסוקים רבים), ואנו מוצאים בה ובסביבתה את עמק הפגרים (ירמיהו ל"א, לט), את עמק יהושפט (יואל ד', יב), את עמק רפאים (שמואל ב' ה', יח), את גיא בן הנם ועוד.

אמנם, אנשי ה'ריאליה' המקראית העדיפו את ההסבר שיעקב גר בעמק על כל הסבר אחר. אף אם העיר חברון היתה בהר⁸ - הרי יעקב גר בעמק, בואדי באל-קינה למרגלות התל מצפוניו⁹. עוד ייתכן, לדעתם, שיעקב גר ממערב לתל, בואדי תופח (ליד צומת תופח ב'דרך השלום', במקום שבו מזהים את האלון העתיק, "אשל אברהם", ליד המסקוביה), מקום שאודותיו ישנה מסורת מן התקופה הביזנטית המזהה אותו עם אלוני ממרא¹⁰.

לשיטתם של אלו, יוסף אכן נשלח מביתו של יעקב בעמק חברון. ואם יש מקום למדרש שמות על עמק זה - הרי זה רק בגלל יחידאיותו של הצירוף "עמק חברון", ומשום שהתורה לא השתמשה בשם המקובל יותר - אלוני ממרא. ייתכן שכך מבין אף רש"י, שהרי אם מקומה הכללי של חברון הוא בהר ואם עמק חברון אינו איזור שלם דוגמת עמק שרה או עמק דותן אלא רק נחל באזור הררי - לא היה טעם שהתורה תציין את שמו של עמק זה.

אך כאמור מסתבר, שבעלי המדרש הכירו את מקומות המגורים בחברון, הן את תל חברון והן את המקום הנקרא היום אלוני ממרא (רמת אל חליל מצפון לחברון, כ- 300 מ' ממזרח לצומת

7. ועיין גם יהושע י"א, כא.

8 כנראה בתל רומייה, החלק הדרום-מזרחי של העיר חברון של היום. השכונה, הנקראת בפי הערבים 'דיר אל ארבעין', משמרת כנראה את השם קרית-ארבע.

9 ואדי זה נקרא גם ואדי עין שרה או נחל חברון. כיום, הוא עובר באיזור השוק של חברון והרובע היהודי, ממשיך לשוק הכבשים ומגיע דרומה עד לזיף וממשיך לנחל באר שבע.

10 גרינץ, מוצאי דורות, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט, עמ' 328. הוא מסיק מפסוקנו על עמק חברון שגם העמק היה מיושב (עמ' 113), ומבין שהתורה מדישה דווקא את העובדה שהאבות שכנו שלא בסביבתם האמורית וביקשו מקומות מרוחקים מן העיר.

11. נחפר בידי מאדר בשנת תרפ"ו-תרפ"ח. פלאוויוס (מלחמות היהודים ד', ט', 6) מתייחס אליו וכן אבסביוס ועוד, ועיין עוד גרינץ, שם עמ' 329. אמנם צריך עיון בקשר שבינו לבין מערת המכפלה "על פני ממרא", שהרי המקום מרוחק ממערת המכפלה.

12. אמנם הזכיר המדרש ה"ל 'עצה עמוקה' ומשמע שדרש זאת על המלה עמק, אך מצאנו במדרשים רבים שחז"ל חיפשו צליל מילים דומה למדרשם אף שלא נתכוונו לפרש כך את משמעות המלה אלא את משמעות העניין. אף במדרש זה מכונה אברהם חבר נאה כדי להתאים לנאמר חברון, אף שוודאי לא נתכוונו חז"ל לפרש כך את המלה חברון שהרי המשיכו - 'חבר נאה הקבור בחברון', ומשמע חברון - שם המקום.

עוד נעיר, שראיית עמק כמחשבה עמוקה מצויה בחז"ל אף לגבי בן-בנו של יוסף - יהושע בן נון. על הפסוק "וילן יהושע בלילה ההוא בעמק" (עיין יהושע ח', ט-יג) דרשו חז"ל שלן בעומקה של הלכה (מגילה ג ע"א), ואין כאן מקום להסביר איך מתקשר מדרש זה לפשט העניין שם.

מסתבר, שהספורנו התקשה בשאלה שהתקשו בה רש"י, הרד"ק והמדרש, ואשר עסקנו בה לעיל: מדוע שלח יעקב את יוסף מן העמק, והרי חברון - בהר היא נמצאת? הספורנו פתרה בדרך פשוטה: אף שדר יעקב בהר, ליווה הוא את יוסף לעמק ושם נפרד ממנו. אם אכן גר יעקב בתל חברון - מסתבר שליווה את יוסף לנחל חברון, אך אם גר במקום הנקרא היום 'אלוני ממרא' (בתל הסמוך לצומת הזכוכית) - הרי ליווהו צפונה, לואדי א-זרקא שבין חברון לחלחול - נחל המתחבר לנחל נציב וממנו לנחל גוברין.

בעל הטורים, לעומתו, הגיע אל רעיון הלוויה שליווה יעקב את יוסף לדרכו מכיוון שונה לחלוטין:

"ליווהו עד חברון. אמר לו: אבא, חזור בך. אמר לו (יעקב): כתיב: 'דינו לא שפכה את הדם הזה', שלא פטרנוהו בלא לווייה. וזוהו נפטר ממנו. ומתוך כך זוכרו, והיינו דכתיב 'זירא את העגלות אשר שלח יוסף'."

כוונתו של בעל הטורים למדרש: "סימן מסר להם במה היה עוסק כשפירש ממנו, בפרשת עגלה ערופה" (רש"י מ"ה, כז ובראשית רבה צ"ד, א), וביאר בעל הטורים על פי הגמרא בסוטה מה ע"ב, שתמהה מדוע זקני בית הדין צריכים להצהיר שלא שפכו את הדם. הגמרא מתרצת, שהזקנים היו חייבים לדאוג ללוות את האורח היוצא מן העיר, ואם לא דאגו לכך והאורח יצא ללא לווייה וללא הגנה והוכה - אין זקני העיר יכולים לנקות ידיהם מכך. כל זאת ביאר יעקב ליוסף בעת שליווהו מביתו. בעל הטורים אינו רומז לכך שהתקשה בבעיית עמק חברון כשדיבר על מצוות לווייה שקיים יעקב ביוסף, כשם שהספורנו אינו רומז למדרש חז"ל על עגלה ערופה; אולם הריב"א - המופיע בפירוש בעלי התוספות וכן במושב זקנים¹⁶ - חיבר את שתי הנקודות:

"והלוא חברון בהר? אלא שעשה לו הלווייה עד העמק. אמר יוסף: אבא חזור בך, אמר לו: כתיב 'דינו לא שפכה את הדם הזה'... והיינו דכתיב 'זירא את העגלות'."

כן נדרש גם במבוא לתנחומא ישן ס"ו¹⁷. מכל מקום, דווקא הקושי הטופוגרפי הוא שהביא את חכמי המדרש ואת בעלי התוספות למסקנתם על מצוות הלווייה ועל מצוות עגלה ערופה הקשורה בה. רגע הפרידה בעמק ורגע החיבור המחודש בראיית העגלות ובזכירת העגלה הערופה בנחל, חברו אצל חז"ל והיו לאחדים בידיהם.

קשר גיאוגרפי זה בין עמק חברון ובין פרשת עגלה ערופה מקבל בזוהר הקדוש על פסוקנו משמעות שונה, משמעות היסטורית:

"ר"א אמר: רמז ליה יוסף ליעקב על עגלה ערופה. דהא בההוא פירקא איתפרש מיניה ואוקמיה עגלה ערופה, דאיהא אתיא על דאישתכח קטולא ולא איתידע מאן קטיל ליה."

על פי בעלי התוספות ובעל הטורים, יעקב מלמד את יוסף את פרשת עגלה ומבאר לו בכך את מצוות לווייה שקיים בו. על פי הזוהר, יוסף אינו רומז ליעקב על פרשת עגלה ערופה משום

מבאר שבע לחברון דרך דהריה). היתרונות העיקריים בבחירת המסלול המזרחי הם:

א. המרגלים מזכירים לעם בדבריהם את "עמלק יושב בארץ הנגב" (במדבר י"ג, כט), וישנן ראיות רבות לכך שעמלק ישב בעיקר באזור ערד¹³.

ב. משה אומר בדבריו על כלב: "ולו אתן את הארץ אשר דרך בה ולבניו" (דברים א', לו). כלב קיבל מלבד חברון (שהופרשה כעיר כהנים וכעיר מקלט) בעיקר את מה שבדרום מזרח לחברון: אזורי קרית ספר, כרמל ומעון¹⁴. משמע, שהיה זה מסלולם של המרגלים - דרך כרמל ומעון.

ג. בשנת הארבעים מנסים ישראל שוב לעלות דרך ערד (במדבר כ"א, א-ג). מסתבר שנסיונם לעלות משם קשור לדרך שיהושע וכלב כבר עברו בה.

ד. הפסוק: "ויעלו בנגב ויבא עד חברון" (במדבר י"ב, כב) מתאר רצף בין הנגב לחברון, והדבר נכון רק דרך המסלול המזרחי, שבו גבול המדבר סמוך לחברון.

אם נכונה הנחתנו זו, שהמרגלים עלו ארצה דרך הציר המזרחי ולא דרך הציר המערבי, מסתבר מאד שהמרגלים - שהלכו מסתמא במקומות הנמוכים - הגיעו לחברון דרך ואדי קינה מדרום, עד למזרחה של חברון; וכיוון שבמדרשים רבים מבינים חז"ל את המלה "עד" - עד ולא עד בכלל¹⁵, הרי גם "ויבא עד חברון" מתפרש עד סמוך לחברון, ומכיוון זה של ואדי קינה - עד מערת המכפלה. לכן ביארו חז"ל (עיין רש"י שם) "ויבא עד חברון" - זה כלב, שהלך להתפלל על קברי אבות.

מדרש זה משתלב היטב בתיאורו של יוסף היוצא אף הוא למסעו המסוכן לאחר שהלך להתפלל במערה על קברי אבות (במקרה זה מדובר בקברו של אברהם בלבד). הבעיה שכלב עומד בפניה - מזימת נשיאי עשרת השבטים - דומה לבעיה שיוסף עומד בפניה. תפילתו של יוסף מציינת את תחילתה של העצה העמוקה - נבואת "גרי יהיה זרעך". תפילתו של כלב באותו מקום מציינת את תכליתה של אותה עצה - נבואת "ודור רביעי ישוב הנה".

ג. השילוח מן העמק - בעקבות מצוות לווייה

התשובה השנייה משוקעת בהסבר הספורנו לפסוק "וישלחהו מעמק חברון":

"וישלחהו מעמק חברון - ליווהו עד העמק".

ומקביל במדרש שכל טוב:

"וישלחהו - ליווהו על מנת לחזור".

13. עיין למשל רש"י במדבר כ"א, א-ב; שמואל א' ט"ו, יב והשווה לשופטים א', טז-יז ועוד

14. עיין יהושע ט"ו, טז-יט לגבי דברי-קרית ספר, ועיין שמואל א' כ"ה, ב-ג לגבי נבל הכרמלי ממשפחת כלב. עיין עוד בדברי הנער המצרי עבד העמלקי שנתפס בידי דוד האומר: "אנחנו פשטנו... ועל נגב כלב" (שמואל א' ל', יז) ומשמע שנחלתו היתה בנגב הסמוך לחברון. נגב (מדבר) זה נמצא רק מצדה הדרום-מזרחי של חברון, ממזרח לקו פרשת המים.

15. עיין מכילתא בשלח ד', ו, שמדברת על חיל מצרים שלא נשאר בהם "עד אחד", אך אחד נשאר והוא פרעה. עיין יומא פו ע"ב בדרשת ריש לקיש על הפסוק "שובה ישראל עד ה'" שהיא תשובה מיראה שאינה שלמה ועוד מקומות רבים שעד ולא עד בכלל.

16. במהדורת ס' ששון, לונדון, תשי"ט, עמ' ע'

17. הובא בתורה שלמה לרב מ' כשר בהערות לאות ק"ו בפרשתנו.

כל מרחק שהוא לעיר הקרובה, וזקני העיר חייבים להביא עגלה ערופה לכפרה. אם נמצא ההרוג על הר במרחק עשרים מיל מעיר אחת ועשרים ושניים מיל מחברתה - מביאים זקני העיר הראשונה עגלה אל נחל איתן (שלא ברור אם צריך להיות קשר בינו לבין מעשה ההרג). אכן, מעיון בהלכה (רמב"ם הל' רוצח ט', א-ב) נראה, שההלכה מרחיבה דין עגלה ערופה אף למקרה שהזכרנו¹⁹; אך נראה לנו שפשטי המקראות עוסקים במקרה אחר.

כבר הזכרנו, שדרכה של ההתיישבות היתה להתיישב ברכסי ההרים והגבעות. מקומות אלו היו טרשיים יחסית ואינם נוחים לעיבוד חקלאי, אך היו טובים להגנה מפני אויב. המקומות הנמוכים - הערוצים והנחלים - הוקצו לעיבוד חקלאי בשל המים שזרמו אליהם, אדמת הסחף הטובה שהיתה בהם והיותם שטח נחות מבחינה בטחונית. ערוץ הנחל היה אפוא שטח פתוח בין שני יישובים שישבו על הגבעות שמשני צדיו (ראה אירור לקמן). רוצח שרצה לעשות את מעשהו בהסתר, כקין שהרג את הבל בהיותם בשדה - היה אורב לו מחוץ ליישוב, כאנס שארב לנערה המאורסה בשדה, וזו צעקה ואין מושיע לה (דברים כ"ב, כז). שם, במקום המרוחק מיישוב בני אדם, ביצע הרוצח את זממו בנרצח. המקום המוסתר והמרוחק מכל יישוב היה ערוץ הנחל²⁰.

אל נחל זה, שבין שני היישובים, אמרה התורה להוריד את העגלה. נחל איתן זה, המלא מים וסביבו שדות שלחין פוריים, גוזרת עליו התורה מארה: "אשר לא יעבד בו ולא יזרע" (דברים כ"א, ד). אדמתו, שכיסתה על דמי הנרצח והעלימה את רוצחו - ארוורה, ולא תוסף תת כוחה לאדם. כך נאמר גם אצל קין, לאחר שהרג את הבל, כיסה את דמו וניסה לחמוק מעונשו. כך ממשיך הנאמר בפרשת עגלה ערופה - "והורידו זקני העיר ההוא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע" - את הנאמר לקין: "ועתה ארוור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך, כי תעבד את האדמה לא תוסף תת כחה לך" (ד', יא-ב)²¹.

19. אכן מן הגמרא (ב"ב כג) עולה שדין העיר הקרובה אל החלל נכון דווקא בעיר היושבת בין שני הרים, ובשאר המקרים - הולכים אחר רוב העולם. דברים אלו מתאימים לפירושו כאן, אך הרמב"ם השמיט דין זה, ועיין בכסף-משנה הלכות רוצח ט', ו) וכן באבי-עזרי שהרחיב בכך.

20. אף איוב מתאר את הפושעים והמנוודים מן החברה: "מן גו יגרשו, יריעו עלימו כגנב: בערוץ נחלים לשפן חרי עפר וכפיים" (איוב ל', ה-ו).

21. א. פירשו נחל איתן בדומה לרמב"ם (הל' רוצח ט', ב), ובניגוד לרוב המפרשים שביארוהו בנחל טרשי דווקא. לכאורה נראה שנחלקו בפירושו ר' יאשיהו ור' יונתן בגמרא בסוטה (מו ע"ב), ואנו פירשו כר' יונתן, ש"אשר לא יעבד בו ולא יזרע" אינו מתאר את הנחל הטרשי בעבר, אלא היה מצווה להבא; ואף שהנחל הוא מקום זריעה משובח - אסור לזרוע בו, וכדוגמת קללת קין שהבאנו.

ב. בפירושו זה לפרשה - שהכוונה לנחל שבו נמצא ההרוג ושם נרצח, נחל בין שני מקומות יישוב, והוא עצמו אסור בזריעה - פירשו לכאורה נגד ההלכה. ולא היא! כוונתנו היתה, שדיבר הכתוב בהווה, ובהווה מתגלה טעמה של המצוה. מן הפרט נגזרת ההרחבה לכלל: לכל שני מקומות יישוב, לכל הרוג שנמצא ביניהן ולא דווקא בנחל שבו עורפים את העגלה.

כיצא בו, פירוש איסור בשר וחלב, הנלמד מן הפסוק "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כ"ג, יט ועוד). טעמה הגלוי של המצווה עוסק דווקא בגדי בחלב אמו ולא בכל חלב. חלב האם נועד לפרנס ולהחיות את הגדי ולא להיפך - לעזור לאדם לאוכלו. המבשל גדי בחלב אמו מתעלם מצער האם על מות בנה לאחר שרצתה להחיותו מחלבה, אך ההלכה הרחיבה (בדין תורה

מצוות לווייה, אלא משום עיקרה של הפרשה ודמיונה לפרשת יוסף היוצא מחברון לשכם.

"כי ימצא חלל באדמה אשר ה' אלהיך נתן לך לרשתה נפל בשדה לא נודע מי הכהו".
(דברים כ"א, א)

כאותו חלל שנמצאה גוויתו - נמצאה גם כותנתו של יוסף טבולה בדם. עקבותיו אבדו, ולא נודע מי, כביכול, הכהו. במעשה החלל הנזכר, חייבים זקני העיר לרוחוץ ידיהם ולנקות עצמם מאחריות למקרה, ולו גם בגין אחריות עקיפה.

האומנם יכל יעקב לנהוג כמותם ולרוחוץ בנקיון כפיו לאחר ששלח את בנו, נער בן שבע עשרה, לבדו בדרך הרת סכנות - דרך שיש בה חיות רעות, אויבי בית יעקב הגרים בסביבות שכם ואחיו של יוסף השונאים אותו? נדון עוד בשאלה זו בהמשך דברינו, ואילו כרגע רק נזכיר את המדרש:

"אמר ר' חמא ב"ר חנינא: הדברים הללו היה יעקב אבינו נזכר ומעיו מתחנכין. יודע היית שאחיק שונאים אותך, והיית אומר לו הנני"
(בראשית רבה פ"ד, יב)

על פי הזוהר, יוסף אכן ניסה לרמוז ליעקב על הסכנה שהוא נשלח אליה, אך משום כיבוד אב הסכים ולא סירב; ואולי רמז יש בדבריו הקצרים של יוסף אל יעקב:

"ויאמר לו - הנני"
(ל"ז, יג)

תשובתו מזכירה את דברי אברהם אל ה' בעת שנצטווה ללכת אל העקידה¹⁸.

ד. עמק חברון כמקום לימוד פרשת עגלה ערופה

התשובה השלישית המובאת בפירושים של בעלי התוספות ובעל הטורים, הקושרת את המדרש על לימוד פרשת עגלה ערופה לכך שיעקב ליווה את יוסף מן ההר לעמק, אינה הפירוש היחיד למדרש. הקשר בין מצות עגלה ערופה לבין מצות לווייה בכל הנוגע ליוסף אינו קשר מוכרח, ומן החזקוני נראה שלא התכוון אלא לכך שיעסקו בתורה במצות עגלה ערופה וללא כל קשר ליחסו האישי של יעקב אל יוסף:

"העיר היושבת בהר, ויעקב ליווהו עד העמק. וכן אמרו רבותינו, שליווה יעקב ליוסף והיו עסוקין בפרשת עגלה ערופה ומשם שלחו".
(חזקוני ל"ז, יד)

אין בחזקוני כל רמז לכך שיעקב למד עם יוסף פרשת עגלה ערופה משום שליווהו, כפירוש בעלי התוספות, אלא להיפך: הוא ליווהו משום שהיו עסוקים בפרשת עגלה ערופה. על פי זה, מסתבר שבעל המדרש קשר את העגלה הערופה בנחל לעמק חברון, והבין שיעקב ירד עם יוסף לעמק כדי ללמדו ולהמחיש לו את פרשת עגלה ערופה.

נבהיר את כוונתנו. עיון פשוטי בפרשת עגלה ערופה מביא למסקנה שבכל מקום שנמצא חלל - מודדים הזקנים והשופטים

18. לכאורה ניתן להשיב על דברינו, שהרי במלה זו ענה אף עשו לאביו (כ"ז, א) בעת ששלחו לצוד ציד ולעשות לו מטעמים. אלא אדרבה, היא הנותנת! בספר חסידים (הוצאת מקיצי נרדמים, ס' תק"מ) אכן הקישו בין עשו שיצא וסיכן עצמו במקום חיות כדי לצוד ציד לאביו לבין יוסף שסיכן עצמו להליכתו אל אביו. אולם נציין, שעשו יצא חמוש, ויוסף היה ללא כל נשק!

חלק ב': בשכם

א. מקום מועד לפורענות

"וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם בשכם" (ל"ז, יב)

הקורא עומד מיד על התמיהה: מה לאנשים שבבית אביהם בחברון, ללכת עם צאנם עד לשכם? "ר מציע בדבריו (עמ' 117-119), שהשנה שבה התרחשו אירועי הפרשה היתה שנה מעוטת גשמים, ולכן נדדו האחים צפונה לשכם - שם הגשמים מרובים מבדרום, בחברון. רואה הוא את פרשנות חז"ל אף בעניין זה כמפקיעה את דרכו של הפשט, שהרי המדרש קושר את הופעת שכם בפרשתנו להיותה מקור פילוג בכלל, שהרי בשכם נתפלגה הממלכה²³. בכך, לדעתו, מוציא המדרש את ההליכה לשכם מתחום הריאליה²⁴ של בקשת המרעה אל תחום הסמל וההיסטוריה, ואל הקשר שבין הפילוג בין השבטים שבפרשתנו לפילוג בממלכה לאחר מות שלמה²⁵.

ננסה אנו להציע דרך שונה משל "ר להבנת המדרש על שכם כמקום המועד לפורענות. הנחתנו תהיה, שהבנה ריאליסטית של המציאות שבני יעקב חיו בה היתה המנוף לראייתם של חז"ל את שכם כמקום המועד לפורענות לדורות. לראייתם, ברקע דברינו, תעמוד שאלה הבוקעת ועולה דווקא מפשוטה של הפרשה: מה לאנשים הדרים בחברון בשדות המרעה שבשכם?!

זו לשון המדרש:

"וילך רחבעם שכם כי שכם בא כל ישראל להמליך אותו". תנא משום ר' יוסי: מקום מזומן לפורענות. בשכם עינו את דינה, בשכם מכרו אחיו את יוסף, בשכם נחלקה

אל נחל כזה - אל עמק חברון - הוריד יעקב את יוסף בעת שעסקו בתורה, כדי ללמדו פרשת עגלה ערופה וכיצד מודדים מן הנחל אל העיר הקרובה. לא היו בידי יעקב ספרי הלכה, ואת תורתו - זיו איקונין שלו - מסר ליוסף בעל פה בעת שהביאו אל הנחל ולימדו את הלכותיו. כך ניתן להניח שבהיותם בשדה לימדו הלכות שבשדה, ובהיותם בכרם לימדו הלכות שבכרם. מכל מקום, העובדה ששלחו מעמק חברון - עפ"י הבנת החזקוני את המדרש - נבעה מכך שעסק עמו בהלכות נחל, בפרשת עגלה ערופה.

מדוע עסק יעקב עם יוסף דווקא בפרשה זו - לא נדע על פי פירוש זה. אולם שמא צפה ברוח קדשו, אף בלא שהיו הדברים בתודעתו הגמורה, את מזימת האחים להרוג את יוסף ולכסות את דמו, להשליכו אל הבור ולהעלים את פשעם? או אז, היה הופך חלילה עמק דותן והנחל שבו נמצא הבור (והרי דרכו של בור להיות בנחל), לנחל שקללת "לא יעבד בו ולא יזרע" תחול עליו עולמית. הבור, הריק זמנית, היה הופך לבור שלעולם אין בו מים, ושנחשים ועקרבים שורצים בו לנצח!

מכל מקום, אף דרכו של המדרש לפירוש זה - מבוססת היא מניחוחם של עמק חברון ושל עמק דותן, מנופו של ערוץ הנחל הארץ-ישראלי ומן הריאליה של האיכר העובד את אדמתו, שהיתה קרובה כל-כך לעולמם של חכמי המדרש ושל חכמי בית המדרש.

הבה נסכם את שלושת הפירושים שלמדנו מחז"ל לצירוף עמק חברון.

בפירוש הראשון עסקנו בתפילתם של יעקב ושל יוסף על קברו של אברהם במערת המכפלה. למדנו ממנו כוחה של עבודה שבלב, של תפילה. והרי תפילות כנגד תמידים תיקנום (ברכות כז ע"ב), ואף הן - כקרבתות - שורש העבודה.

בפירוש השני עסקנו בפרשת עגלה ערופה מזווית ראייה אחת - מצוות לווייה שבה, ואשר בגללה טרח יעקב והלך עם יוסף עד לעמק. מצוות לווייה היא ענף מובהק ששורשו הוא גמילות חסדים, וכך נהג יעקב עם בנו יוסף.

בפירוש השלישי עסקנו בעצם לימוד פרשת עגלה ערופה בעמק, בערוץ הנחל. שם נמצא (מהנחה שדיבר הכתוב בהווה) ההרוג, שם נערפת העגלה ושם - בערוץ הנחל - לומד יוסף מיעקב אביו את הלכותיה של העגלה הנערפת. יעקב עוסק עם יוסף בתורה, ערב פרידתם הממושכת!

והרי על תורה, על עבודה ועל גמילות חסדים עומד העולם (אבות א', ב) - והם 'זיו האיקונין' שמסר יעקב ליוסף מתורתו ומתורת אבותיו²².

הפרשה בדרך שונה. לאה מתה לפתע ויעקב ירד לעמק חברון - למערת המכפלה - לקבורה, וזה פשר הדחיפות שבגללה שלח מיד את יוסף אל אחיו למרות הסכנה שבכך, כיוון שחש להודיעם על מות אמם. להיכן שלחו? לשכם מעמק חברון - ממערת המכפלה!

ב. בעלי התוספות - שם, ושם באות ט' - קושרים עפ"י המדרש את מצוות לווייה שקיים יעקב ביוסף מן ההר ועד לעמק במה שלמד מאברהם זקנו, שנהג כך במלאכים שבאו אל ביתו, ונאמר בו "ואברהם הולך עמם לשלחם" (יח טז). ישנם מספר רמזים במדרש שאף אברהם ליווה את המלאכים לעמק מערת המכפלה הנמצא ממזרח לתל חברון, בדרך לסדום ועמורה. על פי זה יבואר אף הנאמר: "ויפנו משם האנשים וילכו סדמה ואברהם עדנו לפני ה'" (י"ח, כב). עפ"י הנאמר: נתגלה אליו ה' ליד מערת המכפלה או ממש על פתחה, והתגלות זו אירעה עוד לפני שקנאה אברהם (שהרי עפ"י המדרש, אדם וחיה כבר נקברו בה).

העולה מכך הוא, שמערת המכפלה היתה מקום התפילה הראשונה הנזכרת במקרא - תפילת אברהם על אנשי סדום ובקשת הרחמים עליהם - ומכוחה של אותה התגלות ואותה תפילה נטל יעקב את יוסף להתפלל שם לפני יציאתו לשכם. כעבור מאות שנים התפלל שם כלב על קברי האבות, שלא יפול בעצת המרגלים, ומעמק חברון זה - הקשור בתפילתו של אברהם - שלח יעקב את יוסף לשכם.

23. עיין "ר שם, עמ' 116; ועיין רש"י בד"ה ויבא שכמה (ל"ז, יד) וכן בסנהדרין קב ע"א ומלכים ב' פ"ב.

24. רפי דנאן, מדרך בב"ס שדה כפר עציון, שאל רועים ערבים ליד חברון למעשיהם עם צאנם בשנה שחונה. הללו ענו לתומם, שהם נודדים עם צאנם לאיזור שכם. הרי לנו עדות של גוי המסיח לפי תומו המסייעת להשערתו של "ר על סיבת נדודי האחים לשכם.

25. ניתן להביא לדבריו סיוע מדעה אחת בבעלי התוספות (עי' הערה 22 בד"ה לרעות את צאן אביהם בשכם, אות ב' עמ' כ"ד): "צאן - אלו ישראל. לרעות את צאן אביהם שבשמים, למנות עליהם מלך ירבעם בשכם".

כמובן! את האיסור לכל בשר בהמה בכל חלב בהמה; ועדיין טעם המצווה במקומו עומד, וכן פירש ב"גדי בחלב אמר" הרשב"ם שם.

22. בשולי דברינו על עמק חברון נעיר על עוד שני מדרשים ופירושיהם.

א. במדרש סדר עולם רבא (פרשה ב') נאמר שלאה מתה באותו פרק ששלח יעקב את יוסף לאחיו (במהדורת רטנר, ניו יורק, תשכ"ו, מעיר המהדיר על הגרסה שרחל היא שמתה באותו פרק) ועי' פרקי דר' אליעזר ל"ו. בעלי התוספות (מהדורת גליס, ירושלים, תשמ"ה, כרך ד', עמ' כ"ז, אות ב' בד"ה 'לך נא ראה') הבינו שמדובר ממש בעת שילוחו של יוסף לשכם, ולכן שלחו יעקב מעמק חברון כיוון שהלך לשם לקבור את לאה. על פי זה מתפרשת

מלכות בית דוד".

(סנהדרין קב ע"א, והשווה לבראשית-רבה ל"ז, יד)²⁶

ניתן לפרש שלדעת המדרש יש לשכם כוח סגולי של מחלוקת, מריבות ופורענות (לכוחה זה של שכם דוגמות נוספות במקרא וגם אחריו)²⁷. כוח סגולי הוא כוח הניתן בגזירת בורא העולם, וכך גזרה חכמתו ואין להרהר אחריו. כוח בלתי מובן זה הוא מתנגדה הגדול של כל הבנה 'ריאליסטית', ויקשה עלינו לפרש לפיו את פשוטה של הפרשה ואת מטרת הליכת האחים לשכם.

אך ניתן להבין, ששכם הפכה מעיר פורחת לארץ גזירה בשל מעשה הנבלה של שכם בן חמור בדינה והלגיטימציה שניתנה למעשה זה, לפחות בדיעבד, ע"י אנשי שכם וחמור נשיאם. בעקבות מעשה שכם בדינה, קמו שמעון ולוי והרגו את כל הגברים שבשכם. על פי הנרמז בדברי יעקב ליוסף (מ"ח, כב) ועל פי הנאמר במפורש במדרש 'ויסעו', פרצה בעקבות מעשה שמעון ולוי מלחמה עם ערים רבות בארץ שכם²⁸, ובני יעקב ונאמניהם ניצחו במלחמה (ל"ה, ה). ייתכן שבני יעקב ביקשו לבסס את שלטונם בחבל ארץ זה והושיבו שם מאנשיהם, וכן כנענים שנתגיירו מפתחם או מרצון להיות שותפים להם (ייתכן שמגרים אלו נשאו בני יעקב את נשיהם הכנעניות, לשיטת ר' נחמיה).

אולי גם זוהי הסיבה שיישובים יהודיים נבנו בהרי אפרים עוד בתקופת שעבוד מצרים (ע"י דברי הימים א' ז', כד), ואולי זה פשר הברית בשכם שכרת יהושע עם עובדי אלהי נכר (יהושע כ"ד, כג). כך ניתן לבאר גם את האשמתו של מלך ירושלים את לבאי מלך שכם, ששיתף פעולה עם שבטי העברים בעת כיבוש הארץ²⁹.

מני אז, שכם הינה הר געש רותח בשל אוכלוסייתה הבלתי מוגדרת דיה, וחיים בה בני תערובת רבים דוגמת אבימלך בן אמתו של גדעון ובעלי שכם המסוכסכים ביניהם (שופטים פ"ט). שכם היא מרכזם של כל בני הערב-רב שמביא אסרחדון מלך אשור ארצה לאחר גלות שומרון (עזרא פ"ד) ושם קיים מרכז של שנהא, מחלוקת, מלשינות וצרות כל ימי הבית השני.

מעשה גילוי העריות של שכם בדינה ותגובת הדמים של שמעון ולוי הפכו את המקום - לדורות - לאוכלוסייה של ערב רב ושל שיתוף בין עבודת ה' לעבודת אלילים; אוכלוסייה חצויית נאמנות - בין אבימלך לבין מתנגדיו בתקופת השופטים, ובין עם

26. לענ"ד, יש להבחין בין הגמרא בסנהדרין לבין רש"י לפרשתנו המסתמך עליה. י"ד טען כלפי המדרש, שהוא מעביר את סיפור יוסף ואחיו בנקודה זו מן הסיפור המקומי אל מרחבי ההיסטוריה. יש לזכור שהמדרש בא לנתח שם את פרשת פילוג הממלכה בימי רחבעם וירבעם על בסיס מכירת יוסף, ולא את סיפור יוסף ואחיו. אך עדיין טענתו של י"ד קיימת כלפי רש"י, ונראה שמקורו במדרש נתחומא המפרש זאת על פרשתנו, ועל כך באנו על הכתוב.

27. אנו נוטים להסבר זה בגמרא עצמה, המחברת את מקום המזומן לפורענות עם עת המזומנת לפורענות במקרים אחרים. אך מסתבר לנו שרש"י משתמש במדרש כדי ליישם פשוטו של מקרא ולכן נלך בהבנתו בדרך שונה.

28. זה פשר "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי חברי ובקשתי" (מ"ח, כב) - כוונתו לארץ שכם, כלומר, לכל החבל שמצפון לרמת בנימין, והוא אכן נחלת יוסף. כך מיושבות שתי הסתירות בין הנאמר כאן לנאמר בבראשית ל"ד, שלא יעקב אלא שמעון ולוי כבשו את שכם (העיר), והם כבשוה מידי חמור החווי ולא מידי האמורי. שמעון ולוי כבשו, אמנם, את העיר מידי החווי, אך יעקב כבש את ארץ שכם, לאחר שנאלץ להלחם!

29. מכתבי אל עמרנה, הוצאת קנדוטזון 289 (וע' ג"א רייט, אנ' מקראית, כרך ז', עמ' 662). לא לגמרי ברור אם יש לזהות את שבטי החבירו עם עם ישראל, אך זוהי סברה מקובלת.

ישראל לבין אויביו עם שיבת ציון בתקופה ההלניסטית והרומית. כל אלו הם סיבה להיותה של שכם מקום המועד לפורענות ולפילוג. קיללת "ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקא הארץ את ישביה" (ויקרא י"ח, כה), שנאמרה על חטא עריות, מתקיימת בשכם כפשוטה. אף בהקשר הלכתי (פרשת ערי מקלט) אומרת הגמרא: "בשכם נוחי נפיש רוצחים, דכתיב 'וכחכי איש גדודים חבר כהנים דרך ירצחו שכמה כי זמה עשו'" (עין מכות י ע"א והושע ו, ח), ושוב - עריות ודמים משמשים בערבוביה!

ראיית שכם כמקום המועד לפורענות אינה, אפוא, סגולית או סמלית בלבד, אלא יש לה רקע היסטורי והוכחות עד לתקופתם של חכמי המדרש. שורשה של בעיית שכם והליכתם של האחים לשכם עשויים להתפרש על רקע המדנים והמחלוקת שעורר מסע הנקם של שמעון ולוי שם. ייתכן שיש למצוא רמז לכך במדרש אחר בפרשתנו על שכם:

"וילכו האחים לרעות את צאן אביהם בשכם. נקוד על את, שלא הלכו אלא לרעות את עצמן".

(בראשית רבה פ"ד, יב, ספרי בהעלותך ס"ט ועוד, וכן רש"י ל"ז, יב)

ייתכן שלא פחות מן הניקוד על המילה 'את', הטרידה את קדמונינו השאלה, מה לרעיית צאן של משפחה חברונית ולשכם. מסקנתם היתה, שהיו לאחים חשבונות נוספים ליישב, חשבונות שאינם קשורים לרעיית הצאן. חשבונות של שלטון בשכם וסביבותיה ושל קשר עם נאמניהם היושבים שם, שלטון של מדנים במקום המוכן לפורענות³⁰.

מדרש נוסף יכול לשקף לנו בבואה למצב המתוח בשכם בעת שהאחים הולכים לשם:

"ויתנכלו אותו להמיתו - אמרו, בואו נססה בו את הכלבים".

(בראשית רבה פ"ד, יד)

מציאות שכיחה היא, שרועי צאן מלווים את צאנם בכלבים. תפקידם של הכלבים הוא להתריע על סכנה ולשמור שהצאן לא יתפזר; אך הכלבים שהמדרש מדבר עליהם אינם כלבי רועים רגילים אלא כלבי טרף גדולים המסוגלים להסתער על אדם ולהורגו. רק רועים היוצאים למקום סכנה ומלחמה נוטלים עמם כלבי מלחמה כאלו, וכך ראה המדרש את האחים.

מאיך גיסא, הרקע של המריבה מסביר את דאגתו הרבה של יעקב לבניו, דאגה שמשכיחה ממנו לרגע את הסכנה ליוסף שנוא אחיו, שאותו הוא שולח לשם:

"ויאמר ישראל אל יוסף - הלא אחיך רעים בשכם, לכה ואשלחך אליהם; ויאמר לו - הנני. ויאמר לו - לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן והשבני דבר".

(ל"ז, יג-יד)

כך במקרא, ובמדרש:

30. דומה לכך פירש כאן הרד"ק את דברי המדרש, וזו לשונו: "למה נקוד על את, שלא הלכו אלא לרעות את עצמם. ר"ל: הרחיקו מאביהם להנאת עצמם לאכול ולשתות ולעשות כרצונם בשכם, ולא היו יראים מאנשי שכם... ואנשי הארץ היו יראים מהם". כן פירשו בעלי התוספות (ע"י הערה 22) ב"דה את צאן אביהם אות ז' (עמ' כה): "שהלכו לרעות עצמן בשכם, מפני שהריווחוהו במלחמה והרגו הזכרים ולקחו הנשים לשפחות, והם ירשו בעליהם".

דרכם של חז"ל בדרשת היחס בין המלה לניקוד נתבארה כאן
במהרה ובמהרה במפגש רש"י, ברא"מ, בגור-אריה וכן בפירוש החזקוני.
לעניות הבנתנו, ייתכן שעמדה לפני חז"ל ההשוואה לבנות
הרועים ביחזקאל.

"הוי רעי ישראל אשר היו רעים אותם, הלא הצאן ירעו
הרעים. את החלב תאכלו ואת הצמר תלבשו, הבריאה
תזבחו הצאן לא תרעו". (יחזקאל ל"ד, ב-ג)

ושוב בהמשך:

"וירעו הרעים אותם ואת צאני לא רעו". (שם, שם ח)

ההפרדה הנדרשת בין המילה "את" לבין המלה "צאן" מתבקשת
מנבואת הרועים ביחזקאל, והיא המתארת לפנינו את דמותו של
הרועה את צאן הבעלים שאינו מתמסר לצאנו אלא דואג לעצמו
בלבד. שלב ראשון בפשיעתו הוא חוסר מעש: "את הנחלות לא
חזקתם ואת החולה לא רפאתם ולנשברת לא חבשתם" (שם, שם
ד). בשלב השני: "ובחזקה רדיתם אתם ובפרך", ובשלישי - "את
החלב תאכלו ואת הצמר תלבשו הבריאה תזבחו". מעשי פשע
כלפי הצאן וכלפי הבעלים!

האם ניתן לראות באחים הרועים צאן אביהם את בבואתם של
הרועים ביחזקאל? ייתכן שבבוא בעל המדרש לחרוץ את דינם
של אחי יוסף עמדו בפניו שני פסוקים:

"זה עשרים שנה אנכי עמך רחליך ועזיך לא שכלו ואילי
צאנך לא אכלתי. טרפה לא הבאתי אליך". (ל"א, לח-לט)

וכנגדו:

"וישחטו שעיר עיזים ויטבלו את הכתנת בדם" (ל"א, לא)³⁴

הפסוק הראשון מתאר את יעקב הרועה את צאן לבן. רמאותו
של לבן יכלה להיות הוראת היתר ליעקב לאכול מצאן לבן, או
לפחות לזלזל בשמירתו; אך יעקב שומר בנאמנות מכל חיה רעה
ואינו מביא טריפה לבית לבן. אף הוא עצמו אינו אוכל מן הצאן,
ומסתפק בלחם דל בלא סעודת בשר. כך הוא מתאר את עבודתו:
"הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה" (ל"א, מ). משמע - אף אינו
גוזז את הצמר מן הצאן כדי להתחמם ממנו.

דבריו אלו אינם רק טענות כלפי לבן, אלא גם מסורת שהוא
מעביר לבניו על מחויבותו של פועל כלפי בעל הבית.

אך שחיטת השעיר מצאנו של יעקב מהווה חלון שדרכו השקיפו
חז"ל על מוסר העבודה של האחים רועי הצאן. הם עשו זאת ללא
רשותו של בעל הצאן, ולכשיפקוד עליהם את שלום הצאן - ודאי
יביאו לו את עצמות השעיר כעדות לכך שנטרף בידי חיה רעה,
כדרך שנטרף יוסף כביכול. יש להניח שלאחר שטבלו את
הכתונת בדם השעיר - מסתמא אכלו את בשרו, כשם שהגלו את
יוסף למצרים ואף נטלו כסף עבור כך. שחיטת השעיר לא היתה
מעשה יחיד שלהם, שהרי היו חשודים אף על אכילת אבר מן
החיים³⁵.

"וכי מה היה יעקב אבינו מתיירא על בניו? היה מתיירא
שמה יעמדו עליהם גואלי שכם והרגום בני יעקב. (מדרש מתוך
וכן פירש כאן תרגום ירושלמי המכונה יונתן)³¹

התמונה העולה משני המדרשים על שכם כמקום מועד
לפורענות ועל האחים ההולכים לרעות את עצמם אינה רק
קשירת סמלים היסטוריים רחוקים זה מזה ולא רק דיוק מניקוד
סתום על אותיות בתורה. שכם כמקום מרוחק, מסוכן ומלא
אתגרי מלחמה ושלטון היוותה מקור משיכה קסום לבני
התשחרות הרועים את צאן אביהם. בנים אלו - גילם נע בין "ח
לכ"ד שנים, גיל שבו נוטלים צעירים רבים את מקלם ותרמילם
ויוצאים למלחמות או למקומות רחוקים. צעירים עושים זאת
למגינת ליבם של הוריהם הקשישים ועתירי הניסיון, כשם שבני
יעקב לא התרשמו במיוחד מדאגתו של אביהם הזקן, שברגע
מצוקה שגה ושלח אליהם את יוסף³²:

"הדברים האלה היה יעקב נזכר ומעיו מתחנכין. יודע
היית שאיך שונאין אותך והיית אומר לי הנני".

(בראשית רבה פ"ד, יב)

כשם שלא התחשבו בדאגתו של הזקן בעת שהלכו לרעות את
עצמם, כך לא התחשבו בדאגתו בעת שמכרו את יוסף. משראו
את בכיו ואת אביו - התחרטו על כך, אך כבר איחרו את המועד.
אולם מדבריו של יהודה לפני יוסף, לאחר שהלה נטל מהם את
בנימין, עולה בעליל שעיקר חרטתם לא היתה על גורלו של יוסף
(כעולה מדברי ראובן ואחיו (מ"ב, כא-כב)), אלא דווקא על מה
שעוללו לאביהם הזקן:

"כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי פן אראה ברע
אשר ימצא את אבי". (מ"ד, לד)

ב. שלא הלכו אלא לרעות את עצמן

בפרק הקודם עסקנו - מנקודת מבטו של רד"ק³³ - במדרש על
האחים הרועים את עצמם במקום את הצאן. כלומר, ברצונם של
האחים לממש את שלטונם בשכם לאחר שהרגו בה כל זכר
לאחר מעשה דינה. הזיקה בין רצונם זה לבין מכירת יוסף היתה
לדעתנו קלות הראש שנהגו בדאגותיו של אביהם הזקן.

בפרק זה נרחיב מעט על עצם הדיוק מהניקוד על את ונדון
במשמעויות נוספות העשויות לעלות מן המדרש.

הדיוק מן הניקוד מופיע בספרי (בהעלותך ס"ו ט') כדרך לימוד שלמה
בפסוקים רבים, ועדיין דרך לימוד זו אומרת דרשני, שהרי מניין
לדרוש ניקוד זה דוקא לגנותם של האחים? זאת ועוד: מדרשים
רבים, ובתוכם בראשית-רבה ורש"י, הביאו מדרש זה במגמה
לפרש את מעשה יוסף ואחיו; ומה יש בו עוד להוסיף להבנת
המעשה (מלבד דרכו הנ"ל של רד"ק)?

31. כן פירשו החזקוני והרשב"ם בשם ר' יוסף קרא.

32. בעלי התוספות (עי' הערה 22) בד"ה רועים בשכם (אותיות ג-ה עמ' ל"ו)
תמחו על מעשהו של יעקב ותיצרו בדוחק, שהרי סכנתם של האחים
הרועים היתה ודאית וסכנתו של יוסף היתה ספק, ואין ספק מוציא מידי
ודאי.

33. עיין בהערה 30.

34. בפירוש אחד ביארו בעלי התוספות: "לרעות את צאן אביהם - לאכול את
צאן אביהם, כמו 'ירעו בשן וגלעד' (שם אות ג' ואת ו').

35. בראשית רבה פ"ד, ז ורש"י ל"ז, ב. ולענ"ד קשה לחשוד באחים במעשה כזה,
וכוונת המדרש היא - שאכלו על הדם או שאכלו בשר בשדה טריפה וכד';
וראיות יש לקשירת עבירות אלו לאכילת אבר מן החי, ואכמ"ל.

ריאלית לא תוכל להסכים שהאיש המוצא את יוסף תועה בשדה הוא מלאך!

אולם עדיין שומה עלינו לטרוח בהבנת דרכו של המדרש כאן, ואם נרויח מכך קורטוב של פרשנות מציאותית ריאליסטית - והיה זה שכרנו. ניתן לבחון מדרש זה ממספר זוויות ראייה:

א. הדרך הלשונית - אמנה כאן שלוש סיבות לשינוי מן הפשט של הראב"ע, שהיה זה עובר אורח ותו לא: ראשית - ההדגשה המשולשת של המילה האיש; שנית - לשונו המוזרה של האיש, הנראית מחביאה סוד: "נסעו מזה כי שמעתי אמרים נלכה דתינה"; ושלישית - עצם התעכבותה של התורה על פרט 'בלתי חשוב' זה של שיחת יוסף עם האיש בדרכו לאחיו³⁸.

ב. המקבילה הפרשנית - כאן יכלו חז"ל לערוך השוואה בין יוסף הנשלח ע"י אביו למקום סכנה ותועה בדרכו, לבין הגר שברחה אל המדבר ושוב נשלחה אליו ע"י אברהם לאחר הולדת יצחק. נאמר שם: "ותלך ותתע במדבר באר שבע" (כ"א, יד). אף שם מוצא אותה מלאך ומעודד אותה להמשיך בדרכה, ומבטיח לה שלמרות העבדות והעינוי שעברה - בנה יגדל "ועל פני כל אחיו ישכן" (ט"ז, יב). אף יוסף הולך, על פי הנחיית האיש שמצאהו תועה, אל עבדות ועינוי, ומשם למלכות על כל אחיו³⁹. ייתכן שזוהי הסיבה שהאיש אצל יוסף נקשר במלאך שבפרק ט"ז ובפרק כ"א.

ג. המקבילה ההיסטורית - מדרש תנחומא לומד מן הפסוק שבדניאל שהאיש הוא גבריאל. ההשוואות בין דניאל לבין יוסף רבות מספור ולא נאריך בהן. "האיש לבוש בדים" (דניאל י"ה) הוא גבריאל, והוא נגלה לדניאל במצוקתו, מחזק אותו ומספר לו על הגלות העתידה בידי מלכי פרס. אף כאן - דמיון ליוסף במצוקתו, כשהאיש רומז לו (לדעת המדרש) על הגלות העתידה במצרים.

אך כל אלו אין בהם תרופה לשאלתנו: מה תרמו לנו חז"ל במדרשם להבנת פשוטו של המקרה עצמו ושל מציאותו?

ייתכן שחז"ל התקשו בשאלה הפשוטה - מה גרם ליוסף לתעות בדרכו, וממה נבוך כל כך עד שזנזק לעזרתו של האיש? מסתבר, שיוסף לא תעה בלא סיבה בסתם שדה, אלא הלך בתמימותו אל שדה מסויימת - אל זו שנאמר בה:

"ויבא יעקב שלם עיר שכם אשר בארץ כנען בבאו מפדן ארם ויחן את פני העיר. ויקן את חלקת השדה אשר נטה שם אהלו מיד בני חמור אבי שכם במאה קשיטה. ויצב שם מזבח ויקרא לו א-ל-א-לוהי ישראל".

(ל"ג, יח-כ)

יוסף, וייתכן מאד שגם יעקב, סברו לתומם שהאחים הלכו עד שכם כדי לממש את בעלותם על השדה שקנה יעקב במאה קשיטה. הם לא העלו על דעתם שהאחים רואים עצמם כאדוני כל ארץ שכם וגלילותיה מכוח הכיבוש האלים שלאחר מעשה דינה. ממילא, לא היתה שום סבירות שיוסף ימצא את אחיו בלא עזרה, שהרי עמק דותן נמצא כ- 25 ק"מ מצפון לשכם, אך ייתכן

ושמא ניתן להסיק מסקנות על יחסם לצאן מיחסם ליוסף? נבהיר את דברינו. כעבור שנים רבות, בעת שהאחים משחרים לפתחו של יוסף - המשנה למלך - כדי לקנות תבואה, ובעת שיוסף מתנכר אליהם, נזכרים האחים ביחסם אל אחיהם באותם ימים:

"אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו".

(מ"ב, כא)

במפגש בעמק דותן לא מדובר על תחינתו של יוסף בעת צרתו. שם לא כתוב אלא:

"ויקחהו וישלכו אותו הבורה... וישבו לאכל לחם"

(ל"ז, כד)

מפרשים רבים, בעיקר מקרב האחרונים, ניסו למצוא - בדיעבד - הצדקות כאלו או אחרות למכירת יוסף. הם דנוהו כעובד עבודה זרה או כמוציא דיבה ולכן דנוהו למכירה לעבד, ונרמזה דרך זו במדרש³⁶. אך שום דרך שתבוא ללמד זכות על האחים לא תוכל לעשות זאת לגבי שני מעשים שלהם:

א. העובדה שתמורת מכירת יוסף נטלו האחים כסף לכיסם. ההנאה והרווח שביקשו לעצמם מכתמים בכתם של רדיפת בצע כל רעיון של בקשת צדק בהתנכלותם ליוסף³⁷.

ב. העובדה שבאותה שעה עצמה ששמעו האחים את צרת נפשו ותחינתו של אחיהם - ישבו לאכול לחם! אדם הפועל ממניעים טהורים אינו יכול לנהוג כך.

התנהגותם זו של האחים לאחיהם, אפשר ששיקפה לדעת בעל המדרש את התנהגותם לצאן הנתון לפיקוחם: וכי היאך ישבו כל האחים לאכול בעת שבבורות אין מים, חיות רעות מסתובבות בשדות וארחות ישמעאלים ומדיינים הולכות ובאות?? מי שמר באותה עת על הצאן? ושם ראובן שלא השתתף בסעודתם הוא היחיד שהרגיש אחריות על הצאן המפוזר במדבר כשם שהרגיש באחריותו על יוסף? ייתכן שלכן לא היה עמם בעת המכירה, כיוון שרץ לאסוף את הצאן ממרחק. אם נכונה השערתנו - הרי רעה ראובן את הצאן בעת שאחיו רעו את עצמם!

ג. וימצאהו איש

"וימצאהו איש והנה תעה בשדה וישאלהו האיש לאמר מה תבקש... ויאמר האיש נסעו מזה כי שמעתי אמרים נלכה דתינה".

(ל"ז, טו-יז)

במדרש (תנחומא וישב ב', פרקי דר' אליעזר ל"ח וכן רש"י) - האיש הוא המלאך גבריאל. מדרש זה עומד בניגוד משווע לפשט המובא בראב"ע: "דרך הפשט - אחד מעוברי דרך".

מכאן, לכאורה, ראייה שאין עליה תשובה לדרכו של י"ר (אף שהוא עצמו לא הביא ראייה זו), שהמדרש בא להפקיע מידי המציאות הארצית המוגדרת בזמן ומקום אל מרחביה האינסופיים של האידיאה. לשון אחרת, שום דרך פרשנית

36. בראשית רבה פ"ד, יז: "כנען חטא - לא לעבד נתקלל? אף זה לכו ונמכרו לישמעאל". ועיי' עוד בעלי התוספות בד"ה ויראו אותו (לז יח) אות א' בעמ' ל'. שמועות הראייה (ירושלים תשל"ג) עמ' פג. לב אליהו (ירושלים תשל"ה) עמ' קנז ועוד.

37. עיין במאמרנו - מגילת בת שבע - מגדים י"ח-ט"ט, עמ' 123-124.

38. דברים דומים לדברינו בנימוק זה שכתב המהר"ל בגור אריה ולבוש האורה נדחקו לענ"ד.

39. עירבנו בקטע זה בין שני סיפורי הגר במדבר - פרקים ט"ז וכ"א - משום שלדעתנו הם שני פרקים של סיפור אחד, ואכמ"ל.

שיוסף הגיע עד לעמק דותן, ולכן לא חקר שם ולא דרש שם על עקבותיו ולא התעניין עליו אצל בעלי השיירות החוצים את ארץ כנען בואכה מצרימה⁴¹. אנו נעסוק בעמק דותן ובמה שאירע בו משתי נקודות מבט של המדרש.

א. נכלי דתות

"ויאמר האיש נסעו מזה כי שמעתי אומרים נלכה דתינה' - הסיעו עצמם מן האחוה לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם".
(בראשית רבה פ"ד; רש"י ל"ז, יז;

ובמדרשים נוספים בלשון דומה).

"ר (עמ' 116) הבין, שהואיל והשם דותן אינו מפורסם ורווח במקרא, לכן הוא מנוצל לדרשה אטימולוגית. אך דותן מפורסמת דיה מן הנס שנעשה שם לאלישע ולנערו (מלכים ב' ו', ואף שם מצויים מלאכים במרכזו של הנס). בדרך פשוטה יותר, ניתן להבין שהמדרש נובע מן הסירבול שבפסוק ומאריכות דברי האיש, וכך הבינו רמב"ן וכל מפרשי רש"י.

המשותף לשתי הדרכים הוא שנקודת המוצא שלהן היא בצורך לפתור קושי בפסוק ועל כך הן מציעות פתרון. אנו נתחיל בנקודת מוצא שונה - לא הקושי שבפסוק עיקר והפתרון בא לשרתו, אלא הרעיון המובע במדרש עיקר וההישענות על שמה של העיר באה לתת לו אסמכתא.

שתי דרכים מרכזיות במפרשים בביאור חטאם של האחים בפרט ובביאור חטאיהם של גדולי ישראל שבמקרא בכלל. האחת - זו הצמודה לפשטי המקראות ומוכנה להתפשר עם גדולתם של אישי המקרא, ובכללם בני יעקב, ולראותם מונהגים לעיתים ע"י יצרים אפלים בבחינת "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז); והשנייה - מבקשת הצדקה אידיאולוגית לכל חטא של גדולי המקרא עד כדי הזדהות עם גופו של החטא וניסיון להקל בו ככל שאפשר. כבר הערנו בפרקים הקודמים שיוסף נידון בידי אחיו על שעשה עצמו לאלוה, שהשמש והירח משתחווים לו, שהיה לו דין של רודף עקב מלשינותו עליהם, ועוד⁴².

אך כל הצדקה אידיאולוגית של חטא זה (ולדעתנו, גם של חטאים אחרים של גדולי המקרא) תחטא לאמת, למוסר ולפשטי המקראות, אלא אם כן נניח שלא באה כדי להצדיק את המעשה אלא רק כדי לנסות להבין את הוראת ההיתר שהורה החוטא לעצמו בעת שתקפו יצרו, או כדי להסביר מדוע חשב החוטא ברגע החטא שאכן מעשהו מוצדק.

בכל מקרה, דחינו בפרקים הקודמים כל ניסיון הצדקה של חטא האחים בשל העובדה שהאחים נטלו כסף בגין מכירת יוסף ובשל השלווה שבה ישבו לאכול בעת שיוסף זעק מתוך הבור.

שתי דרכים קיימות לבקשת הוראת היתר שתאפשר לאחים לבצע את זממם. בדרך אחת עסקנו עתה - הניסיון לראות את יוסף כחייב מיתה בשל מעשיו. הדרך השנייה ניכרת, לדעתנו, יותר מן הפסוקים ומן המדרש, ונדון בה עתה.

41. עיין מאמרנו 'במקום שבעלי תשובה עומדים', מגדים ב', תשמ"ז, עמ' 55.

42. עסקנו בכך לעיל, ועיין בעיקר בעלי התוספות על התורה בדה"ה דתינה, אות ז', ובד"ה ויראו אתו מרחוק, אות א'.

שהוא עדיין בגלילות שכם, איזור שבני יעקב ראו עצמם כפורשים חסות עליהם ולשם הלכו כדי לרעות את עצמם⁴⁰.

אם אכן פגש האיש את יוסף בחלקת השדה שקנה יעקב וליד המזבח שבנה, הרי שהוא פגשו במקום הראשון שבו נגלה ה' ליעקב בבואו ארצה (הגמרא במגילה יח ע"א אומרת ששם קראו הקב"ה ליעקב א-ל). יש מקום לסברה, שיעקב הדר לקנות את חלקת השדה שבה נטה אברהם את אהלו בבואו ארצה למקום שכם (י"ב, ו), ושהקב"ה נגלה אליו במקום שבו נגלה אל אברהם ואמר לו: "לזרעך אתן את הארץ הזאת". ועוד - המזבח שבנה יעקב הוא במקום שבו בנה אברהם את מזבחו הראשון. ייתכן שבעל המדרש הבין, ששכינה אינה זהה מעם המזבח שבמקום ההתגלות הראשונה, ואף יוסף שהגיע לשם - זכה למעין התגלות כשראה את האיש-המלאך ודיבר עמו. אלא שאצל אברהם ויעקב - היה זה בעת שעשו את צעדם הראשון בארץ הסגולה, ואילו אצל יוסף - הייתה התגלות זו בעת שעשה את צעדו האחרון בארץ, לפני שגלה עד סוף ימיו למצרים.

ושמא נשלח המלאך ללוותו בגלות מצרים כשם שהמלאכים שירדו בסולם נשלחו ללוות את יעקב אביו?

מכל מקום, באותה שדה, שעל פי השערתנו ביקש יוסף את אחיו בעת שנגלה אליו האיש, בה זכה שייטמנו עצמותיו כעבור למעלה מחמישה יובלות:

"ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיטה ויהיו לבני יוסף בנחלה". (יהושע כ"ד, לב)

אם נכונה ההשערה המקובלת על מקום קברו של יוסף ליד שכם, הרי ייתכן שידענו גם את המקום שיוסף תעה בו, וששם נתגלה אליו האיש-המלאך!

חלק ג': בעמק דותן

ממבט ראשון נראה שהתורה מאריכה למעלה מן הצורך בציון העובדה שיעקב ויוסף סברו שיש לחפש את האחים בשכם בעוד שהללו היו בעמק דותן. נראה לנו, שהתורה מדגישה את המעבר משכם לדותן משום ששיירת סוחרים מן הגלעד למצרים יכלה לעבור בעמק דותן, אך לא יכלה לעבור בשכם. עמק דותן נמצא במרכז של אחת מדרכי הרוחב (מזרח-מערב) שחיברו בין שני צירי האורך הגדולים (צפון-דרום) - דרך המלך שעברה ברמת הגלעד וברמת מואב וקישרה בין ארם לבין ים סוף, ודרך ארץ פלישתים החופפת במידה רבה לכביש החוף של היום (עיין באיור). שיירת הישמעאלים והמדיינים חצתה את ארץ כנען לרוחבה בעמק דותן בדרכה למצרים, ויעקב - שכיוסף חשב שבניו רועים בחלקת השדה שקנה ליד שכם - לא העלה על דעתו

40. ראה לדברינו, שיש לקשור את השדה שיוסף תעה בה לשדה שקנה יעקב, נראית לנו מן המכילתא משפטים פרשה כ': "כי תפגע את שור איבך או חמרו תעה - אין תועה אלא חוץ לתחום. אע"פ שאין ראה לדבר, זכר לדבר - וימצאהו איש והנה תעה בשדה". סתמה המכילתא ולא פירשה מניין לנו שהשדה שתעה בה יוסף היתה מחוץ לתחום, אך המדרש (ב"ר ע"ט ו') מתאר את קניית השדה - שקבע בה תחומי שבת ומשמע שהיתה מחוץ לתחום העיר שכם (מעין ישיבת בני יעקב לימים בארץ גושן, מתוך רצון שלא להתערות בגויי הארץ). ייתכן שמכאן למדה המכילתא שכל תעייה היא מחוץ לתחום העיר.

בעלי המדרש ראו בהדרגה שבייכוהו שבין האחים לראובן ובינם לבין יהודה את רצונם של האחים להתנער מאחריות ישירה למעשה בדרך של הצדקה חוקית, וסמכו זאת לשמה של העיר - דותן.

המלה דת במשמעות חוק (בניגוד לביטוי המוטעה השגור בלשון היום, המזהה דת עם אמונה) אינה מצויה כלל בעברית של התקופה הנידונה, והיא מצויה במקרא רק בספרי גלות בבל וגלות פרס - בדניאל, בעזרא ובעיקר במגילת אסתר.

ייתכן, אפוא, שנכלי דתות של האחים קשורים בדרך כלשהי בדתו של המן הניתנת בשושן הבירה - בכיסוי החוקי שהוא מבקש להשמדת מרדכי ועמו. ואכן, יש דמיון בין המקרים:

"והדת נתנה בשושן הבירה. והמלך והמן ישבו לשתות והעיר שושן נבוכה". (אסתר ג, טו)

ממש כשם שהאחים יושבים לאכול לחם לאחר שחרצו את דינו של יוסף בראשונה, וממש בעת שהם חורצים את דינו בשנייה למוכרו לישמעאלים - כך יושבים המלך והמן לשתות בשלוה בעת צרת נפשו של מרדכי שפשט את בגדיו וזעק והתחנן. ובמדרש כתוב:

"אמר הקב"ה לשבטים - אתם מכרתם מתוך מאכל ומשתה... הרי בניהם נמכרים בשושן מתוך אכילה ושתייה, שנאמר 'המלך והמן ישבו לשתות'.

(מדרש שוחר טוב מזמור י')

הכיסוי החוקי לפשע מאפשר לחוטא לאכול ולשתות בנחת בעת חטאו, כיוון שמצפוננו נקי (לכאורה), שהרי לא עבר על החוק. הליכתם של בני יעקב מחברון, מקור הצדקה והמשפט (עיי' י"ה, ט), אל דותן - מקור המשפט ללא הצדקה במכירתו של יוסף, היא שהזכירה בלשונם של חז"ל את נכלי הדתות⁴⁷.

ב. והבור ריק אין בו מים

מציאותו של הבור הריק ממים במדבר (=במרעה) שבעמק דותן היא סיבה טובה לטעון כדברי ר"ר (עמ' 119), שהמדובר היה בשנת בצורת ולכן נדדו האחים עם צאנם צפונה למקומות שיש בהם יותר מים.

אולם תיתכן סיבה שונה לריקנותו של הבור. ע"פ אגדה חיצונית, היתה מכירת יוסף ביום הכיפורים, בעשירי לחודש השביעי⁴⁸. המדובר הוא, אפוא, לאחר סוף הקיץ ולפני שהחלה עונת הגשמים, ולכן היה הבור ריק ממים.

על ריקנותו זו של הבור הוסיפו חז"ל:

"מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו". (שבת כב ע"א)

47. אף צוררי דניאל, שקינאו בכך שהמלך דריווש אהב אותו מכולם, חוקקו חוק "כדת מדי ופרס די לא תעדא" (דניאל ו', ט). על סמך חוק זה השליכו את דניאל לבור האריות, כדרך שהושלך יוסף - עפ"י המדרש - לבור נחשים ועקרבים.

48. נרמז בחז"ל במספר מקומות על הקשר שבין מכירת יוסף להריגת עשרה הרוגי מלכות ובראשם רבי עקיבא, שנהרג עפ"י מסורת אחת ביום הכיפורים. המקור היחיד הידוע לנו לאגדה זו נמצא בספר היובלים ל"ד, יב (מהדורת אברהם כהנא, ת"א, תרצ"ז).

"ויתנכלו אתו להמיתו - אמרו, בואו ונשסה בו את הכלבים".

(בראשית רבה פ"ד)

דרכו של המדרש היא, שכבר בשלב הראשון - אף לפני שמינתו ראובן ויהודה את מזימתם של האחים - לא חשבו האחים להרוג את יוסף בידיהם ממש, אלא בדרך של גרמא - ע"י כלביהם⁴³. במדרש שכל טוב: "מלמד שלא הערימו להמיתו בידם אלא להמיתו ע"י כלבי הצאן".

להצעה זו היה יתרון מבחינה זו שהוא דמה לסיפור שהללו התכוונו לספר לאביהם, שחיה רעה אכלה את יוסף, אך היה לה מבחינת מצפון האחים יתרון נוסף - הרצון שלא להמיתו בידיהם ממש⁴⁴. דברי ראובן מתפרשים אם כך, ע"פ המדרש, כהמשך ישיר לרצון האחים להוראת היתר על מנת לנקות את מצפונם:

"ויאמר אליהם ראובן - אל תשפכו דם, השליכו אתו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו". (ל"ז, כב)

ראובן (אף שכוונתו היתה להצלת יוסף, וכמפורש בכתוב) טוען כלפי האחים (ע"פ המדרש הנ"ל) שאף שיסוי כלבים כמוהו כשפיכות דם, ועליהם להותירו בבור לגורלו - שימות מעצמו: מרעב, מצמא או מקור⁴⁵. הוא מגדיר זאת כמוות ללא שליחת יד וללא שפיכת דם. יהודה בא אחריו וטוען שאף זאת הריגה:

"ויאמר יהודה אל אחיו - מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו".

(ל"ז, כו)

מלשונו בהמשך - "וידנו אל תהי בו", ומדבריו ליוסף כעבור שנים רבות - "ואחיו מת" (מ"ד, כ), משמע שסיכויי לחיות שנים רבות לאחר שיימכר היו מעטים. יהודה, שידע זאת, רצה רק שהדבר לא ייעשה על ידו ועל ידי אחיו⁴⁶.

רשימת כל הוראות-ההיתר שבמפרשים, שבמדרשים ושבפסוקים שהיו במעשה הפשע הנורא שנעשה ביוסף, מרוכזת במדרש במשפט אחד:

"נלכה זתינה - לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם".

(בראשית רבה פ"ד)

בקשת כיסוי חוקי למעשה מכירת יוסף.

43. עיין סנהדרין דף ע"ח ורמב"ם הל' רוצח ג'. יש שבמקרה כזה היו פטורים מחיוב מיתה בידי אדם, אף שחייבים בידי שמים.

44. עיין רמב"ן פס' יח.

45. אף שמלשון הרמב"ם שם משמע שהורדה לבור חמורה משיסוי כלבים. מן הרמב"ן נראה שגם זממו להורגו בידיים וגם שיסוי בו כלבים.

עוד נעיר כאן, שעפ"י חלק מן הראשונים שהובאו לעיל, הדיבה שהוציא יוסף על אחיו בצירוף החשש שימשיך בכך הביאה על יוסף דין מוסר. הפוסקים דנו בשאלה האם דין מוסר שהוחזק בכך הוא להריגה בידיים או רק למורידין לבור ואין מעליו, תוך הנחה שהורדה לבור אינה כמיתה ממש. הרחיב בדיון זה ובצדדי השונים מהרש"ל (ים של שלמה, בבא קמא פרק י', סימן נ').

באופן עקרוני ניתן לכאורה למצוא סימנים לדיון הלכתי זה בייכוהו בין האחים (שמעון ולוי) הרוצים להשליך את גווייתו של יוסף לבור לבין ראובן התובע להשליכו לשם חי; ובמהרש"ל שם דיון נוסף בשאלה האם השלכה לבור עדיפה ממסירת המוסר לגויים או לא. ניתן לראות את שורשיו של דיון זה גם בייכוהו שבין שמעון ולוי לבין יהודה.

46. השווה שמואל א' י"ח, כא; ל"ו, י"א; טו.

היחס שבין בצר, עיר המקלט הראשונה, לבין מה שאירע בעמק דותן קשור ביחס שבין שני הפסוקים - "את בצר במדבר בארץ המישר לראובני" (דברים ד', מג) ו"השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר" (ל"ז, כב), בעמק דותן. אך חשוב יותר עצם הקשר שבין מעשה ההצלה של ראובן לפרשת ערי מקלט בכלל, שהרי כך מעידה התורה על ראובן:

"למען הציל אתו מידם להשיבו אל אביו". (ל"ז, כב)

וכך היא כותבת בעיר מקלט:

"והצילו העדה את הרצח מיד גאל הדם והשיבו אתו העדה אל עיר מקלטו". (במדבר לה כה)⁵¹

אף על שקו על תעניתו ועל גדרי התשובה שקיבל עליו ראובן - קיבל את שכרו!

"אמר לו הקב"ה... ואתה פתחת בתשובה תחילה - חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה תחילה. ואיזה זה? הושע, שנאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך".

(בראשית-רבה פ"ד, ט)

לא נאריך כאן בראיות שהושע הוא בן-בנו של ראובן. רק נעיר, שכמעט כל נבואותיו של הושע נאמרו לאפרים ערב חורבן שומרון. בנבואות אלו מנסה הושע הראובני למנוע את חורבן שומרון עיר מלכותו של יוסף ואת ריצתו של אפרים אל התהום ואל גלות אשור הממשמשת ובאה. הושע מנסה לעשות בשומרון הסמוכה לעמק דותן את שניסה ראובן לעשות ליוסף בעמק, להצילו מן האסון.

גם ראובן וגם הושע לא מנעו את יציאתו של יוסף לגלות, אך מעשה התשובה שחידשו שניהם נשאר לדורות!

אף דיוק זה אינו רק דיוק מייטור לשון, כפי שנראה ממבט ראשון. המציאות מוכיחה, כדבריו של רבי תנחום בעל המדרש, שמקומות סתר יבשים משמשים לקינונם של נחשים ודומיהם. בור זה - שהיה יבש כבר זמן מה - שימש אף הוא לנחשים ולעקרבים, ולשם הושלך יוסף. אף מן הפסוקים עצמם ניתן לדייק כרבי תנחום. שהרי אף בהליכתם של ישראל במדבר נאמר:

"נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים".

(דברים ח', טו)⁴⁹

משמע, מקום שאין בו מים - שם מצויים נחשים ועקרבים. ושמה תאמר: והרי מגמת הפסוק לומר שהבור היה מקום הצלה ולא מקור פורענות, תשובתך מן הפסוק בירמיהו:

"ויקחו את ירמיהו וישלכו אותו אל הבור... ובבור אין מים כי אם טיט". (ל"ח, ו)

משמע, יש גרוע אף ממים.

ג. מעשה ההצלה של ראובן

המדרש והמפרשים תמהו - היכן היה ראובן בעת מכירת יוסף לישמעאלים, והרי לא נזכר כלל שפרש מאחיו לאחר שהושלך יוסף לבור?! "ר' (עמ' 119) מציע להסביר את היעדרו על רקע חיי הרועים: יציאה מן המאהל המרכזי לצורך הקשור במרעה. דרכו של המדרש שונה, אך לא בהכרח פחות ריאליסטית:

"וישב ראובן אל הבור - והיכן היה? ר' אליעזר אומר, בשקו ותעניתו". (בראשית-רבה פ"ד, ט)

בהמשך המדרש עולה, שראובן ישב בשק ובתענית על מעשהו עם בלהה פילגש אביו. מסתבר שהמדרש מסיק זאת מן הפסוק השומט כל בסיס מוסרי ממה שעשו האחים:

"וישבו לאכל לחם". (ל"ז, כה)

האחים קינחו בסעודה את השלכת יוסף לבור. נסיונו האצילי של ראובן לגונן על יוסף מתחיל בכך שלא השתתף בסעודתם של אחיו. חז"ל קשרו זאת לתשובה שעשה על מעשה בלהה ולכך שישב על כך בתענית⁵⁰.

נמצאנו למדים, שמצווה שעשה ראובן - גררה אחריה מצווה אחרת. ראובן היה עסוק בתשובה על מעשה בלהה ועל נסיונו ליטול בכוח את הבכורה בהעברת מיטת אביו לאוהל אימו לאה, והמשיך בהצלת יוסף בכור רחל, אף שבכך מנע מעצמו סופית את הבכורה. לימים רחוקים קיבל ראובן שכר מאת ה' על שתי המצוות אשר קיים:

"אמר לו הקב"ה - אתה פתחת תחילה בהצלת נפשות, חייך שאין מפרישין ערי מקלט תחילה אלא בתחומך, הדה הוא דאמרינן - את בצר במדבר".

(בראשית-רבה פ"ד, טו)

49. עיין בעלי התוספות, ד"ה הבור ריק אות י"ז.

50. כך מפורש במדרש הביאור (עיין תורה שלמה אות קמ"ח): "וכי אפשר שישבו לאכול ואין אחיהם הגדול עימהם? ר' חנינה אומר, מלמד שהיה ראובן מתענה כל ימיו וכו'.

51. השוואה זו שמעתי מידידי ר' בנימין גזונדהייט ה"י, משמו של חוקר המקרא ג'נו יעקב.

סיכום

ניסינו במאמרו להציע דרך אלטרנטיבית לזו של "ר בהבנת מדרשי חז"ל בכלל, ובאלו הקשורים במכירת יוסף בפרט. מיעטנו בדרשות אטימולוגיות, סמליות ועוד - המנתקות את המעשה מקרקע המציאות ומפריחות אותו אל חללה של האידיאה, וניסינו להוכיח שדרכם של חז"ל היתה מגוונת ומתובלת בדרכים הרבה. הגיאוגרפיה והטופוגרפיה היו נהירות לחכמי המדרש, חכמי ארץ ישראל, והם השתמשו בה לקשור תופעות היסטוריות שאירעו באותם מקומות. הם לא התעלמו מבעיות פוליטיות בנות זמנם של בני יעקב, וקשרו אותן בקשר הגיוני אל בעיות דומות בנות תקופות אחרות. הווי חייהם של החקלאי ושל רועה הצאן היה נהיר להם, וניחוחותיהם של אלו הציפו את מדרשיהם.

חכמי המדרש ירדו לתהומות תורת הנפש ביחס שבין בנים בוגרים לבין אביהם, בין אחים לאחיהם ובין עוברי עבירה לבין יצרם; ועם זאת חרזו פסוקים ממקומות שונים זה מזה וראו תקופות שונות ואישים שונים על רקע רעיהם מתקופות אחרות. ההיקף, הדמיון, הדיוק וכוח היצירה הם הם שחברו יחדיו לתמונה הרעננה והצבעונית שנותן לנו המדרש על אירוע רחוק-קרוב, אירוע שהיה בימים ההם במקום הזה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יעקב מדן, תשס"ד
עורך: יצחק ברט

בית המדרש הוירטואלי שליך ישיבת הר עציון
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9931456 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il
